

27. Архиепископ Изюмский Онуфрий (Легкий). История Харьковской епархии 1799-2003. / Архиепископ Изюмский Онуфрий (Легкий). – Х.: «Майдан», 2009. – С. 125.
28. Никодим (Руснак), митрополит. Житие новопрославленного священномученика Константина (Дьякова), Экзарха Украины// Сборник служб и акафистов / Никодим (Руснак). – Х.: Изд-во Харьковского Епархиального Управления УПЦ, 1999. – С. 297.
29. Архів УСБУ по Харківській області. – Спр. №1019886. – Арк. 117: Карні справи зі звинувачення Браїловського Ф. О., Олексієва І. І., Дьомочкіна М. Ф. та ін.
30. Архів УСБУ по Харківській області. – Спр. №024604. – Арк. 146: Карні справи зі звинувачення Красовського М. С., Ординця Ф. М., Слюсарєва А. Н. та ін.

SUMMARY**Mykola Yatsyuk****INSTITUTIONALIZATION OF POLITICAL COMPONENT INTERNAL CHURCH CRISIS IN THE KHARKIV DIOCESE OF THE UKRAINIAN EXARCHATE OF THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN THE 30 YEARS OF XX CENTURY**

The article deals with the process of institutionalization of the political component of internal church crisis in Kharkiv diocese of the Ukrainian Exarchate of the Russian Orthodox Church in the 30th years of the twentieth century. The author identified the main areas of activity of the Orthodox Church, which has traditionally developed over many centuries while its presence in the Ukrainian lands. The author examined which of them the Church had lost as a result of anti-religious policy of the Communist government. This caused deep crisis in the Ukrainian Orthodox, according to the author. Keywords: church, churches, diocese of Kharkiv, the Soviet authorities, state, repressions, crisis.

Алла Киридон

**РІК 1933. ГОЛОС ПРОТЕСТУ ТА БОЛЮ
ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ**

На основі опублікованого джерельного масиву та історіографії здійснено спробу увиразнити позицію Греко-католицької церкви щодо трагічних подій Голодомору (на прикладі організації дня жалоби й протесту 29 жовтня 1933 року).
Ключові слова: Греко-католицька церква, Церква, Голодомор, 1932–1933 рр., релігійне життя.

Позиція Української Греко-католицької церкви початку XXI ст. щодо Голодомору 1932–1933 рр. була здефініювана ще в ті трагічні роки. Саме тоді Греко-католицька церква (ГКЦ) однією з перших відгукнулася на

трагедію українців Наддніпрянщини. Відтак не випадково на Митрополитському Синоді 29–30 жовтня 2008 року, єпископи УГКЦ постановили «підтримати та всебічно сприяти належному проведенню відзначення 75-ти річчя Голодомору в Україні, широко залучивши до цього можливості наших парафій»¹. 22 листопада 2008 р. Українська Греко-католицька церква, разом із іншими Церквами та релігійними організаціями України, поминали жертви трагічного лихоліття.

2012 р. минає вісімдесят років трагедії. Перебуваючи в Нью-Йорку (листопад 2011 р.), предстоятель Української греко-католицької церкви Святослав (Шевчук) Глава УГКЦ наголосив, що український народ і увесь цивілізований світ досі очікують на достеменно вивчення Голодомору й розвінчання міфів щодо геноциду українців у 1932–33 роках. «Навіть сьогодні нам досить важко назвати точну кількість жертв цього злочину. Найостанніші дослідження кажуть, що за один рік померло щонайменше 4 мільйони людей», – наголосив глава УГКЦ². Ці рани можна зцілити лише за допомогою пам'яті. На його переконання, пам'ятати про ці події є важливим не лише для зцілення ран минулого, але й щоб запобігти повторенню подібних злочинів у майбутньому.

У запропонованій розвідці на основі опублікованого джерельного масиву та історіографії здійснено спробу увиразнити позицію Греко-католицької церкви щодо трагічних подій Голодомору (на прикладі організації дня жалоби й протесту 29 жовтня 1933 р.).

Одна з найтрагічніших сторінок української історії, інспірована вищим керівництвом СРСР – трагедія голоду 1932–1933 років в Українській СРР, сьогодні має значну історіографію³. Водночас становище й роль Церкви в роки голодомору за винятком кількох публікацій⁴ ще не були предметом окремого спеціального дослідження. Позиція Греко-католицької церкви (ГКЦ) щодо трагедії голодомору 1932–1933 рр. опосередковано знайшла висвітлення в роботах, присвячених розгляду суспільних настроїв західноукраїнської громадськості на порятунок голодуючих в Україні⁵, а також у кількох спеціальних публікаціях⁶. Одна з причин відсутності монографічних праць з історії Церкви в роки Голодомору полягає у браку джерел, зумовленому як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками, інша причина – формування своєрідного наукового стереотипу виокремлення певних аспектів дослідження (передусім – акцентуація уваги на страхливих наслідках трагедії).

На початку 1930-х років Православна Церква видавалася як малопомітний суб'єкт суспільного життя радянської України. У десятках населених пунктів припинили діяти релігійні організації та молитовні

будинки. 1932 р. з'явилися цілі райони, де не було «жодної релігійної організації, жодного служителя культу – Іванівський, Мангуський (Першотравневий)»⁷. Станом на квітень 1932 року в Українській СРР залишилося лише 9000 молитовних будинків, 10500 релігійних громад, 9200 служителів культу всіх напрямків⁸.

У донесенні віце-консула Королівства Італії в Радянському Союзі Леоне Сіркана від 8 квітня 1933 р. зауважувалося: «...Всю силу має одна сторона: з другого боку їй протистоїть лише аморфна маса з виразними ознаками безсилля; селяни голодні, позбавлені всього, у них нема ніяких організацій, навіть церква, яку теж переслідують, не бере на себе завдання підживлювати у них дух опору...»⁹. Трагізм голодних років й усього, що відбувалося, посилювався ще й тим, що Україна прийшла до своєї Голгофи зі зруйнованими церквами, з розтопаною вірою предків, без їх моральних заповітів.

За роки голодомору 1932–1933рр. Україна перетворилася на «суцільний морг просто неба»¹⁰. Із припиненням діяльності церкви закінчувала існування й релігійна громада, парафія, яка традиційно була основою конфесійної структури в православ'ї.

Українська нація переживала неймовірний стрес, катастрофу, що обрушилася на тіла та душі людей, небачений у світі геноцид. Однак, як зауважив Р.Конквест, «страждання, що їх зазнали селяни та весь український народ, були не лише фізичними»¹¹. У роки колективізації та розкуркулення нищилися соціальні основи нації, руйнувалися її духовні підвалини – релігія, мова, культура, носіями якої були переважно селяни. Політичні мотиви терору голодом варто шукати не лише в карально-репресивних акціях державно-силових структур проти селян, а й у заходах центрального партійного керівництва проти релігії та Церкви, спрямованих на побудову безрелігійного суспільства і формування «нової» радянської людини.

Антицерковна політика більшовицького режиму викликала обурення громадськості Галичини та Волині. «На наше населення до Збруча, – зазначала газета «Новий Час», – яке живо всім тим, що діється по другому боці, велике, просто потрясаюче враження робить факт, що в зазбручанських селах і містах церкви позамикані, а священники переслідують або вивезені на знати куди. Це обурює кожного нашого селянина до живого, якому не міститься просто в голові, як це можна силою відбирати людям віру, та ще й переслідувати їх за прив'язання до своєї церкви»¹².

Більшовицька політика масових репресій, колективізації та голодомору 1932–1933 рр. на Наддніпрянщині болем відгукнулася в серцях мільйонів єдинокровних братів за Збручем. Вістки про голод на Наддніпрянщині надходили на Західну Україну впродовж 1932 р., проте на початку 1933 р.

в західноукраїнській пресі все більше з'являлося повідомлень «про масовий мор людей на Радянській Україні». Газети друкували листи наддніпрянців до родичів у Західній Україні, свідчення очевидців голодомору — іноземних журналістів, дипломатів, утікачів, яким вдалось перейти кордон¹³. В одному з листів читаємо: «Дорогі сестро і браття! Я хочу довідатися про ваше здоров'я, як ви там живете, бо я тут дуже-дуже кепсько живу. Не знаю, як буде далше. Навіть за гроші нема де що купити. Дорогі сестро і браття, не забувайте за мене, я вам колись, може, віддячу – порятуйте мене якнайскоріше, пришліть мені що-небудь. Не хочу від вас нічого такого дорогого, але насущіть житніх або ячмінних сухарів хліба і пришліть мені пакунок, а може, як маєте звідки і не дуже у вас дорого, риж, то вкиньте в пакунок який фунт дитині на кашу. Шкода мені її, що воно бідне голодує. Ще раз прошу вас, не забудьте за мене, порятуйте мене якнайскоріше»¹⁴.

У листі селянина з Полтавщини до галицької сільської родини в Тернопільщині, що надійшов з радянської України перед Великоднем (*орфографію листа подано за документом – А. К.*), сповіщалося про «крайню нужду і голодівку», про вилучення в сім'ї харчу, який «бригада все забрала в Пилипівку», бо не вистачало до плану хлібозаготівель, з ретельністю господаря наводилися ціни на основні продукти та товари (кукурудза 16 кгр (1 пуд) 120 руб, пшениця 16 кгр 150 руб., картопля 16 кгр 50 руб., буряк 16 кгр 20 руб., корова 1500 руб., вівця 500 руб, курка 15-20 руб, 1 літр молока 3 руб., 10 яєць 8 руб., хліб житний разовий 15 руб., кварта круп 5 руб., кожух білий овечий 300 руб., чоботи 400-600 руб, цукерки 1 ф. 5 руб.) і резюмувалося: «...словом всьо добре лиш не можна жити бо не в силах докупитися».

У коментарях редакції зазначалося: «Цікаво, що всупереч усім антирелігійним кампаніям більшовиків – цитований лист зраджує побожні настрої селянина»¹⁵. Доведений до відчаю селянин пише: «На Бога вся надія, як не схоче нас загубити і видержим до врожаю. Та не знаю, як буде з нами, бо нема сили, зовсім охляв, а є такі сусіди, що як сяде, то встати не годен. Давби Бог дочекати як паски, та не знаю чи буде з чого опеки її, хотьба Бог дав якої лемішки з бурака та макуха та коколю, бо муки нема средства купити. Кукіль з горошком 16 кгр. 50 руб. і трудно найти. Певно чудно вам за нашу жизнь і нашу дешевизну. Дай Боже щоб ви сего не знали і не бачили а ми вже переживаємо це всьо певно за наші гріхи, за проступки перед Богом бо много забули за Бога і хулять его съв. Імя. Господи прости нам і виведи нас з цього тяжкого горя, дай хоть силу і крепость видержати щоб не померти...»¹⁶.

«Для селянства, – стверджує В.Янів, – є притаманним консерватизм, який – незаперечно – спричинився до історично зумовленої і традицією переданої релігійності української спільноти». Автор наголошує: «...Селянською нацією ми були не тільки у результаті історичного процесу і не тільки соціологічно: нею були ми насамперед зі самої природи, – «з вдачі, – селянською нацією були ми психологічно». Як висновок, В.Янів констатує: «...Для психіки селянина, зв'язаного з природою та землею, саме релігійність дуже своєрідна та властива»¹⁷. Отже, набожність українців виокремлювалася як одна з найістотніших рис національного світогляду. Відтак, попри активний антирелігійний наступ 1920-1930-х років і нищення Церкви, викоринити цю набожність більшовицькій владі було доволі непросто.

У той час, коли в радянській Україні навіть натяк на страшну трагедію був неможливим, на західноукраїнських землях звістка про страшне лихо каталізувала громадськість до дії.

Першим про голод в Україні повідомляв Митрополита Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) Андрея Шептицького голова Закордонного бюро у Празі Української радикально-демократичної партії професор Кость Мацієвич у зверненні 14 грудня 1932 року: «...На Україну знову насувається голод, іде в небувалому, в нечуваному досі розмірі та гостроті...У такий момент ми звертаємося до Вас, Високопреосвящений Владико, з проханням піднести Свій високий Архипастирський голос на захист Українського народу...Вас, Високопреосвящений Владико, всі послухають: і високі достойники Церкви, і світова преса, й міжнародні благодійні установи, які зможуть завчасно вирядити на Україну безсторонні анкетні комісії, досвідчитися на власні очі, що там діється, і може своєчасними заходами врятувати життя не одній тисячі людей...»¹⁸.

Саме відтоді увага західноукраїнських греко-католиків була прикута до подій Голодомору на Великій Україні, про що свідчать численні публікації на сторінках друкованих видань. Уже в лютому 1933 р. часопис Української католицької народної партії – «Нова зоря» одним із перших заговорив про голод у статті «Голод і гонення на Україні»¹⁹. Із липня 1933 року такі публікації містилися також у друкованих органах Українського католицького союзу – «Мета» і «Христос – наша сила». Майже кожне число газети містило інформацію про події, пов'язані з голодом і репресіями в Україні²⁰.

21 липня 1933 р. до Митрополита Андрея Шептицького звернулися представники Ради Союзу українських емігрантських організацій у Парижі в особі генерального секретаря Ради Гроссенка з проханням попросити допомоги голодуючим українцям перед Святішим Отцем: «...Ми певні, що голос Вашої Ексцеленції буде почутий в Римі й що

благословення Святого Отця двигне добродійність цілого християнства на таке добре діло допомоги масам голодного, хворого й доведеного до відчаю Українського Населення в СРСР...»²¹. До того ж, Св.Отець був поінформований про трагедію наддніпрянських українців (улітку 1933 року з СРСР до Риму повернувся спеціальний папський посланник). У звіті він зазначав, що «найближчої зими може вимерти з голоду 12 мільонів людей». Відтак Св. Отець мав намір вислати «харчову виправу» до СРСР, «та не знати, чи совітська влада згодиться на сю папську експедицію»²².

Український греко-католицький єпископат Галицької церковної провінції 24 липня 1933 року, б'ючи на сполох («Україна в предсмертних судорогах! Населення вмирає голодовою смертю»), звернувся з пастирським листом «В справах подій на Великій Україні до всіх людей доброї волі» з закликом «прилучитися до цього голосу протесту та болю і розповсюдити його в якнайдалі країни світу»²³. У зверненні констатувалося: «Безсилі надати яку-небудь матеріальну допомогу конаючим братам, взиваємо наших вірних, щоби молитвами, постами, всенародною жалобою, жертвами, всіма можливими добрими ділами християнського життя випрошували з неба помічі, коли на землі нема ніякої надії на людську поміч. А перед цілим світом знову протестуємо проти переслідувань малих, убогих, слабих і невинних, а гнобителів обвинувачуємо перед Судом Всевишнього»²⁴. Звернення підписали – митрополит Андрей Шептицький, єпископ Станіславський Григорій Хомишин, єпископ Перемиський Йосафат Коциловський, єпископ Никита Будка та ін.

Наступного дня (25 липня 1933 р.) з ініціативи Української Парламентської Репрезентації (УПР) (Голова УПР – Дмитро Левицький) у Львові в залі засідань Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО) відбулася нарада представників центральних установ «у справі теперішніх відносин на Великій Україні та в справі допомогової й рятувкової акції для погибаючих наших наддністрянських братів»²⁵. У роботі наради взяло участь 48 представників від 44 львівських установ та представники українських емігрантських товариств. Редактор газети «Діло» Василь Мудрий ознайомив учасників з'їзду з планом дій «допомогової акції для погибаючих наддніпрянських братів». Присутні одностайно вирішили: «1) Почати негайно працю в обороні zagrożеного існування широких мас українського населення на Великій Україні 2) Уконституюватись у Громадський Комітет Рятунку України! (ГКРУ). 3) Обрати Діловий Комітет для негайного започаткування праці». Головою Громадського Комітету було обрано лідера партії УНДО, керівника УПР Дмитра Левицького. Безпо-

середнє керівництво ГКРУ здійснював Діловий Комітет (ДК) в складі Василя Мудрого (голова), Зенона Пеленського (секретар), Мілени Рудницької (заст. голови), Володимира Кузьмовича, о. Михайла Блозовського та Володимира Целевича (члени ДК)²⁶.

Створений Український Громадський комітет рятунку України сповістив про оголошення 29 жовтня 1933 року «днем національної жалоби і протесту з приводу голоду та інших жахливих подій на українських землях у СРСР». Сповіщалося, що в цей день «в усіх церквах на українських землях у Польщі відбудуться за дозволом і згодою церковної влади Богослуження в наміренні українського народу, що проживає під комуністичною диктатурою, а крім того панахиди за померших наслідком політичного більшовицького гнету і голоду. В часі Богослужень будуть виголошені відповідні проповіді про лихоліття українців в СРСР»²⁷. Передбачалося День національної жалоби 29 жовтня 1933 року «провести в пості», а по церквах, на зборах, на сходах і на вічах зібрати добровільні пожертви на організацію акції допомоги голодуючим у Радянській Україні.

Український Громадський комітет рятунку України у Львові закликав до проведення зборів, скликання сходів та організації віч із метою «всестороннього обговорення комуністичної політики винищення українського народу» та ухвалення резолюцій «з протестом проти більшовицького насильства та руйнування українського народу»²⁸. На місцях проведення акції покладалося на повітові Комітети рятунку України, а де їх не було – на інші українські громадські організації. До проведення цих заходів рекомендувалося ознайомитися з брошурою В. Мудрого «Лихоліття України» (про більшовицьку руйнівницьку політику супроти українського народу).

У наступному «Пастирському листі у справі допомоги Великій Україні» від 17 жовтня 1933 року виокремлюється кілька складових: порозуміння й узгодженість дій із Комітетом порятунку України щодо проведення 29 жовтня дня національної жалоби й протесту; заклик до єднання задля співчуття до жертв трагедії в Радянській Україні й осуду дій більшовицького режиму; реакція світової громадськості на трагедію голодомору та на заклик УГКЦ проведення акцій протесту та жалоби; особлива роль молоді в організації акції. Лист підписали Митрополит Галицький, Архієпископ Львівський, Єпископ Кам'янець-Подільського Андрей Шептицький, єпископ Станіславський Григорій Хомишин, Єпископ Перемиський, Самбірський і Сяницький Йосафат Коциловський, Єпископ тит. Данійський, Помічник Перемиський Григорій Лакота, Єпископ тит. Ададейський, Помічник

Станіславський Іван Лятишевський, Єпископ тит. Кадоенський, Помічник Львівський Іван Бучко.

Послання було адресоване до вірних Галицької церковної провінції з метою «всіх з'єднати у любові для наших терплячих братів»: «Йде про ратування нашого народу, мусимо бути залучені любов'ю до того народу Христовою любов'ю в одно»²⁹. Зокрема, у «Посланні» зазначалося: «Ціле українське громадянство нашого краю послухало Нашого зазиву і Комітет Ратунку України установив по порозумінню з Нами на 29 жовтня – день національної жалоби і протесту, звертаючися до духовенства з проханням торжественних Богослужень і відповідних проповідей на цей день»³⁰. У листі зазначалося, «щоби в неділю 29 жовтня – в день, коли обходимо празник Христового Царства – відбулися по всіх церквах торжественні богослуження, при яких буде відчитане се Наше письмо з відповідними поясненнями, притім додаємо ще усильну раду покутних діл, посту, сповіди й милостині»³¹.

На підтримку акції відгукнулася православна паства Автокефальної церкви в Польщі³².

Отже, 29 жовтня було проголошено Днем національної жалоби і протесту з приводу голоду в Україні: по всіх уніатських та православних церквах було проведено урочисті богослужіння; всі громадські організації в цей день проводили збори, засідання, віча та демонстрації на знак жалоби і протесту. 1 листопада 1933 року газета «Діло» інформувала про День жалоби і протесту повідомленнями з різних міст: «Відправи богослужень в усіх львівських церквах», «Відправи у православному соборі в Луцьку», «Святочні засідання по наших центральних установах у Львові», «Святочне засідання УНДО», «Народня організація українців м. Львова в день 29-го жовтня», «Святочні сходи львівського «Лугу», «День жалоби і протесту у Чорткові», «Театр ім. Тобилевича в день 29-го жовтня»³³.

«Заклик митрополита Андрія Шептицького прийти на допомогу голодуючим був почутий Католицькою Церквою в багатьох країнах світу», – підкреслює дослідник М. Кугутяк³⁴. Так, у зв'язку з подіями на Наддніпрянщині Ватикан із моральних міркувань виступив проти прийняття СРСР до Ліги Націй.

Віденський кардинал Теодор Інніцер у австрійській та німецькій пресі «звернувся до культурного світу, передовсім до міжнародного Червоного Хреста, щоб зорганізував допомогую акцію для голодних України, а в Відні сам став на чолі цієї акції та заповів утворення тут комітету допомоги з представників різних конфесій»³⁵. 12 липня він створив міжнародний і міжконфесійний комітет допомоги голодуючим в Україні. У середині грудня

1933 р. під його керівництвом у Відні відбулась міжнародна конференція всіх допомогових комітетів. У відозві конференції «До сумління людей цілого світу» вказувалось: «Гряде нова поворотна хвиля голоду в СРСР. Знову мільйонам людей грозить голод. Треба витворити атмосферу загальної помочі»³⁶. Подібну роботу проводило духовенство в Англії, Німеччині, Бельгії та інших країнах. З ініціативи греко-католицького єпископа Костянтина Богачевського 24 грудня 1933 р. проголошено «американським днем милосердя та допомоги для голодуючих на Великій Україні»³⁷.

Таким чином, у той час, коли в наддніпрянській Україні небайдужа до сліз та страждань люду, але знесилена Церква не могла протистояти наступу більшовицького режиму, з ініціативи Греко-католицької церкви та Громадського Комітету Рятунку України було зініційовано рух протесту проти більшовицьких злочинів й жалобу за жертвами Голодомору 1932-1933 рр. З цією метою організовано акції допомоги голодуючим України, проголошено День національної жалоби й протесту, закликано світову громадськість відреагувати на злочини більшовицького режиму.

1. За «від голоду конаючих братів» УГКЦ молилася ще у 1933 році. 21.11.2008 // «Радіо Воскресіння». – [Електрон. ресурс] – Режим доступу: <http://www.rr.lviv.ua/news.php-item=1358>
2. Український тиждень. – 2011. – 20 листопада. – [Електрон. ресурс] – Режим доступу: <http://www.ut.net.ua/News/35736>
3. Див.: Білокін С. І. Становлення соцреалізму як «творчого методу» // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / Авт. кол.; кер. авт. кол. В. І. Марочко; відп. ред. В. М. Литвин. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 185–199; Веселова О. М. Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору // Там само. – С. 50–72; Головка В. В. Дослідження голоду 1933 р. українськими істориками // Там само. – С. 108–132; Даниленко В. М., Пристайко В. І. Документи Державного архіву Служби безпеки України як джерело вивчення голодомору 1932–1933 рр. в Україні // Там само. – С. 81–98; Дзюба І.М. Відображення голоду засобами художньої літератури // Там само. – С. 165–185; Марочко В.І. Зарубіжні документальні видання // Там само. – С. 72–81; Його ж: Російські архівні джерела та збірники документів про причини та обставини голодомору // Там само. – С. 41–50; Його ж: Сучасна російська історіографія голоду в Україні // Там само. – С. 133–139; Його ж: Концептуальні засади західноєвропейських історико-політологічних досліджень голоду // Там само. – С. 139–148; Пиріг Р. Я. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України // Там само. – С. 8–26; Платонова Н. В., Вронська Т. В. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України // Там само. – С. 26–41; Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору / Пер. з англ. О. В. Юркової // Там само. – С. 148–165.; Великий голод в Україні

- 1932–1933 років: У 4-х томах. – Т. 1. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 838 с. та ін.
4. Киридон А. М. Церква в роки голодомору // Лиха коса голодомору: Колективна монографія / Кер. авт. кол. П. Панченко. – К.: Смолоскип, 2008; Киридон А. М. Православна церква в роки голодомору // «Секретно. Не для печати»: До 75-річчя голодомору-геноциду 1932–1933. – К.: КиМУ, 2008. – С. 69–97; Коваленко Л. Апокаліпсис 1933 // Людина і світ. – 1991. – № 2. – С. 14–21 та ін.
  5. Ключак В. В., Куцинда В. І. Голгофа українського народу. До 75-ї річниці Голодомору в Україні 1932–1933 років: За матеріалами Державного архіву Львівської області. – Вид. 2-е, доп. – Львів: Держ. архів Львів. обл., 2008. – 264 с.; Кугутяк М.В. Голодомор 1933-го і Західна Україна. (Трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20–30-х років) / Микола Васильович Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1994. – 70 с.
  6. Кіт В. Пастирський голос на захист українців // Львівська газета. – 2008. – 17 листопада. – № 169 (477). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ugcc.org.ua/397.98.html>; Кіт В. Пастирський голос на захист українців 23 09 2010 / Володимир Кіт // Gazeta.lviv.ua. 2010. – 23 вересня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/5942-pastirskij-golos-na-zaxist-ukrayinciv.html
  7. Чефранов О. Безвірники України на будіванні соціалізму // Безвірник. – 1932. – № 19–20. – С. 10; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5309. – Арк. 6; Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX–30-і рр. XX ст.). – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – С. 237.
  8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5309. – Арк. 6.
  9. Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів, 1932–1933 роки / Упорядник Андреа Граціозі. – Харків : Фоліо, 2007. – С. 147.
  9. Голод 1932–1933 в Україні: причини наслідки. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 820.
  10. Там само.
  11. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К.: Либідь, 1993. – С. 242.
  12. Цит. за: Кугутяк М. В. Голодомор 1933-го і Західна Україна. (Трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20–30-х років) / Микола Васильович Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1994. – С. 28.
  13. Кугутяк М.В. Голодомор 1933-го і Західна Україна. (Трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20–30-х років) / Микола Васильович Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1994. – С. 27.
  14. Лист з Великої України // Діло. – 1933. – Ч. 48. – 27 лютого.
  15. Країна нужди і голодівки. Лист з Совецької України (газета «Діло», 5 травня 1933 р.) // Ключак В. В., Куцинда В. І. Голгофа українського народу. До 75-ї річниці Голодомору в Україні 1932–1933 років: За матеріалами Державного архіву Львівської області. – Вид. 2-е, доп. – Львів: Держ. архів Львів. обл., 2008. – С. 150–151.

16. Там само. – С. 151.
17. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду // Релігія в житті українського народу: Зб. матеріалів наук. конф. у Рокка ді Папа, 18–20 жовт. 1963 р. – Мюнхен; Рим; Париж, 1966. – С. 183.
18. Кіт В. Пастирський голос на захист українців 23 09 2010 / Володимир Кіт // Gazeta.lviv.ua. 2010. – 23 вересня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/5942-pastirskij-golos-na-zaxist-ukrayinciv.html
19. Голод і гонення на Україні // Нова зоря. – 1933. – 2 лютого.
20. Кіт В. Пастирський голос на захист українців 23 09 2010 / Володимир Кіт // Gazeta.lviv.ua. 2010. – 23 вересня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/5942-pastirskij-golos-na-zaxist-ukrayinciv.html
21. Там само.
22. Св. Отець голодним в СРСР (Нова зоря, 3 вересня 1933 року) // Клювак В. В., Куцинда В. І. Голгофа українського народу. До 75-ї річниці Голодомору в Україні 1932–1933 років: За матеріалами Державного архіву Львівської області. – Вид. 2-е, доп. – Львів: Держ. архів Львів. Обл., 2008. – С. 73.
23. Україна в предсмертних судорогах! Український Греко-Католицький Єпископат Галицької Церковної Провінції в справі подій на Великій Україні до всіх людей доброї волі (газета «Діло», 27 липня 1933 р.) // Клювак В. В., Куцинда В. І. Голгофа українського народу. До 75-ї річниці Голодомору в Україні 1932–1933 років: За матеріалами Державного архіву Львівської області. – Вид. 2-е, доп. – Львів: Держ. архів Львів. Обл., 2008. – С. 73.
24. Там само.
25. Український Громадський Комітет Допомоги Страждальній Україні («Діло», 28 липня 1933 р.) // Клювак В. В., Куцинда В. І. Голгофа українського народу. До 75-ї річниці Голодомору в Україні 1932–1933 років: За матеріалами Державного архіву Львівської області. – Вид. 2-е, доп. – Львів: Держ. архів Львів. Обл., 2008. – С. 74.
26. Кугутяк М.В. Голодомор 1933-го і Західна Україна. (Трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20–30-х років) / Микола Васильович Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1994. – С. 34.
27. День національної жалоби і протесту (Діло, 15 жовтня 1933 р.) // Клювак В. В., Куцинда В. І. Голгофа українського народу. До 75-ї річниці Голодомору в Україні 1932–1933 років: За матеріалами Державного архіву Львівської області. – Вид. 2-е, доп. – Львів: Держ. архів Львів. Обл., 2008. – С. 106.
28. Там само.
29. Пастирський лист в справі допомоги Великій Україні // Клювак В. В., Куцинда В. І. Голгофа українського народу. До 75-ї річниці Голодомору в Україні 1932–1933 років: За матеріалами Державного архіву Львівської області. – Вид. 2-е, доп. – Львів: Держ. архів Львів. Обл., 2008. – С. 109.
30. Пастирський лист в справі допомоги Великій Україні // Там само. – С. 108–109.

31. Пастирський лист в справі допомоги Великій Україні // Там само. – С. 109–110.
32. Православне духовенство також візьме участь в «Дні жалоюи» // Там само. – С. 111–112.
33. День жалоби і протесту (Діло. – 1933. – 1 листопада) // Там само. – С. 112–114.
34. Кугутяк М.В. Голодомор 1933-го і Західна Україна... – С. 54.
35. Виступ греко-католицького Єпископату (За Україну. – 1933. – 1 листопада 1933 р.) // Клювак В. В., Куцинда В. І. Голгофа українського народу. До 75-ї річниці Голодомору в Україні 1932–1933 років: За матеріалами Державного архіву Львівської області. – Вид. 2-е, доп. – Львів: Держ. архів Львів. Обл., 2008. – С. 120–121.
36. Перед новою голодовою катастрофою на Україні // Діло. – 1934. – Ч. 191. – 22 липня. – С. 1; Кугутяк М. В. Голодомор 1933-го і Західна Україна... – С. 54.
37. В неділю 24 грудня ц.р. американський день милосердя та помочі для голодуючих на Великій Україні (Діло. – 1933. – 18 грудня) // Клювак В. В., Куцинда В. І. Голгофа українського народу. До 75-ї річниці Голодомору в Україні 1932–1933 років: За матеріалами Державного архіву Львівської області. – Вид. 2-е, доп. – Львів: Держ. архів Львів. Обл., 2008. – С. 116.

SUMMARY**ALLA KYRYDON****1933. THE VOICE OF PROTEST AND PAIN
OF THE GREEK-CATHOLIC CHURCH**

This article based on the published sources and historiography. We try to show the position of the Greek Catholic Church of the tragic events of Holodomor (the case of the day of mourning and protest October 29, 1933)

Keywords: Greek-Catholic Church, the Church, Famine, 1932–1933, religious life.